

Piotr Rakowicz

ORCID: 0000-0002-0904-809X
Uniwersytet w Białymstoku

**ZAINTERESOWANIE OPUSZCZONYM DZIEDZICTWEM KULTUROWYM.
CZYLI O MOTYWACH WYJAZDÓW PODRÓŻNICZYCH DO STREFY
CZARNOBYLSKIEJ UKRYTYCH ZA FASADĄ OFICJALNYCH STATYSTYK**

**INTEREST IN ABANDONED CULTURAL HERITAGE.
MOTIVES FOR TRAVELING TO THE CHERNOBYL ZONE HIDDEN
BEHIND THE FACADE OF OFFICIAL STATISTICS**

| Abstrakt

W opracowaniu poświęcono uwagę jądrowej spuściźnie Ukrainy i Białorusi, jakim jest strefa czarnobylska. Po ponad trzydziestu latach od katastrofy w czarnobylskiej elektrowni, pozostającej w sąsiedztwie Czarnobyla i Prypeci, można zauważyć stale rosnące wskaźniki odwiedzin tych miejsc. Wzrastająca ruchliwość podróżników na tym terenie utwierdza w przekonaniu, że na opuszczone dziedzictwo kulturowe jest popyt, a dodatkowym kamieniem milowym był sukces serialu emitowanego przez stację telewizyjną HBO o tytule: *Czarnobyl*. W tekście autor przedstawia motywy osób się tam udających, wykorzystując informacje pozyskane w rozmowach z podróżnikami. Treść opracowania wsparta jest zdjęciami, które pokazują strefę czarnobylską przed wypadkiem i po ponad trzydziestu latach (obecnie). Prezentowany tekst jest wynikiem analizy oficjalnych statystyk pozyskanych z oficjalnych witryn internetowych organizacji zarządzających strefą czarnobylską, odwiedzin oraz badań etnograficznych autora, które prowadzone były przy okazji osobistych kontaktów z podróżnikami, podczas wyjazdów do tych miejsc.

• Słowa kluczowe: strefa czarnobylska, kłopotliwe dziedzictwo, motywy, socjologia jakościowa.

| Abstract

The study focuses on the nuclear legacy of Ukraine and Belarus, the Chernobyl zone. More than thirty years after the disaster at the Chernobyl power plant, remaining in the vicinity of Chernobyl and Pripyat, you can see ever increasing rates of site visits. The increasing mobility of travellers in this area confirms the belief that the abandoned cultural heritage is in demand, and an additional milestone was the success of the series broadcast by the HBO television station *Chernobyl*. In the text I present motives of people going there, using information obtained in conversations with travellers. The content of the study is supported by photos that show the Chernobyl zone before the accident and over thirty years after (now). The text should be treated as the results of analyzes of official statistics obtained from official websites of organizations managing the Chernobyl zone of visits and my ethnographic research, which are conducted on the occasion of personal contacts with travellers during trips to this place.

• **Keywords:** Chernobyl zone, dissonant heritage, motives, qualitative sociology.

| Strefa czarnobylska, *casus* dziedzictwa kłopotliwego

Tytułowy obszar powstał zarówno geograficznie, jak i symbolicznie w świadomości ludzi jako następstwo poważnej awarii w elektrowni czarnobylskiej. Dnia 26 kwietnia 1986 roku doszło do wybuchu i zniszczenia reaktora wspomnianej siłowni w wyniku nieudanego eksperymentu przeprowadzanego przez pracowników obiektu. Błędy ludzkie i ograniczenia reaktora doprowadziły do nieszczęśliwego wypadku, którego następstwem było promieniotwórcze zagrożenie. Wydarzenie to uznawane jest za jedno z najbardziej dramatycznych, mających miejsce po II wojnie światowej¹. Według Andrzeja Strupczewskiego w tragicznych momentach katastrofy i zaraz po śmierć poniosło

¹ Co ciekawe, tzw. katastrofa czarnobylska miała mniejszą skalę, zarówno pod względem zniszczeń, jak i zgonów, aniżeli katastrofa przemysłowa z 1984 roku w mieście Bhopal (obecnie Indie). Powodem tego jest medialność wydarzenia. Katastrofa w Czarnobylu odbiła się szerszym echem za sprawą mediów.

ponad trzydzieści osób (*Andrzej Strupczewski: skutki awarii w Czarnobylu...*). Unaocznia on również, że w ciągu kolejnych dziesięciu lat śmierć poniosło około trzydziestu innych osób, tzw. likwidatorów skutków katastrofy. Zaznacza jednak, że promieniowanie niekoniecznie musiało być bezpośrednim czynnikiem doprowadzającym do zgonów tychże ludzi. Oprócz oficjalnej linii informacji pozostaje pewna nieścisłość co do przypadków chorób i śmierci osób pozostających na terenach dotkniętych skażeniem promieniotwórczym. W następstwie tragicznego wydarzenia sukcesywnie wysiedlano obywateli mieszkających w najbardziej dotkniętych obszarach. Poniżej mapa przedstawia strefy napromieniowania środowiska niedługo po katastrofie czarnobylskiej.

Zdjęcie 1. Mapa ze strefami napromieniowania niedługo po katastrofie czarnobylskiej

Źródło: *Czarnobyl Wiki*, czarnobyl.wikia.com, [dostęp: 10 grudnia 2019].

Przedstawiona rycina unaocznia, że oprócz Ukrainy znacznemu skażeniu uległy tereny południowej Białorusi. Czarnobyl i jego spuścizna jest więc nie

tylko trudną pamięcią dla Ukrainy, ale również Białorusi, ponieważ tam też doszło do przesiedleń, a tym samym traumy miejscowej ludności. Najbardziej skażonym terenem stał się jednak obszar w bezpośrednim sąsiedztwie elektrowni. Charakterystycznym przykładem jest tu las znajdujący się nieopodal elektrowni tzw. *rudny las*, którego drzewostan w wyniku skrajnego poziomu promieniowania dosłownie obumarł kilka dni od katastrofy.

Bezpośrednie sąsiedztwo elektrowni czarnobylskiej to również aglomeracja Prypeć. Najmłodsze, a zarazem najnowocześniejsze miasto ukraińskie wybudowane dla pracowników elektrowni i odległe od niej o mniej niż 5 kilometrów, liczyło w tamtym czasie niemalże pięćdziesiąt tysięcy ludzi. Dalej zaprezentowane zdjęcia sprzed wypadku, pozyskane ze strony internetowej o mieście Prypeć (*Pripyat city*). Materiały zostały zamieszczone przez byłych mieszkańców lub innych zainteresowanych historią tego miejsca ludzi, chcących przekazać większemu audytorium swoje archiwum.

Zdjęcie 2. Centrum miasta Prypeć (przed wypadkiem)

Źródło: Pripyat city, <https://pripyat-city.ru>, [dostęp: 28 grudnia 2019].

Poniżej zdjęcia z miasta i okolicznych wsi pochodzące z prywatnych zbiorów, wciąż aktualizowanych przy okazji cyklicznych wyjazdów do tego miejsca.

Zdjęcie 3. Centrum miasta Prypeć (2018)

Źródło: zbiory autora.

W związku z silną kontaminacją w kompleksie czarnobylskim i wokół niego, władze Związku Radzieckiego ewakuowały najbardziej zagrożone tereny (w tym również miasto Prypeć). Początkowo przewidywano, że opuszczenie mieszkań i domostw będzie trwać kilka dni, niestety wskutek pogarszającego stanu promieniowania na tym terenie zaniechano pozwoleń na powrót do domu tysiącom rodzin. Okoliczne wsie również były wysiedlane, jednak niektóre rodziny samoosiedleńców wracały do domów i od tamtej pory zaczęto nazywać ich *samosiołami* (Rakowicz 2019: 144).

Zdjęcie 4. Widok z jednego z wieżowców (w tle tzw. arka zabezpieczająca elektrownię)

Źródło: zbiory autora.

Zdjęcie 5. Wieś Kupowate (obecnie)

Źródło: zbiory autora.

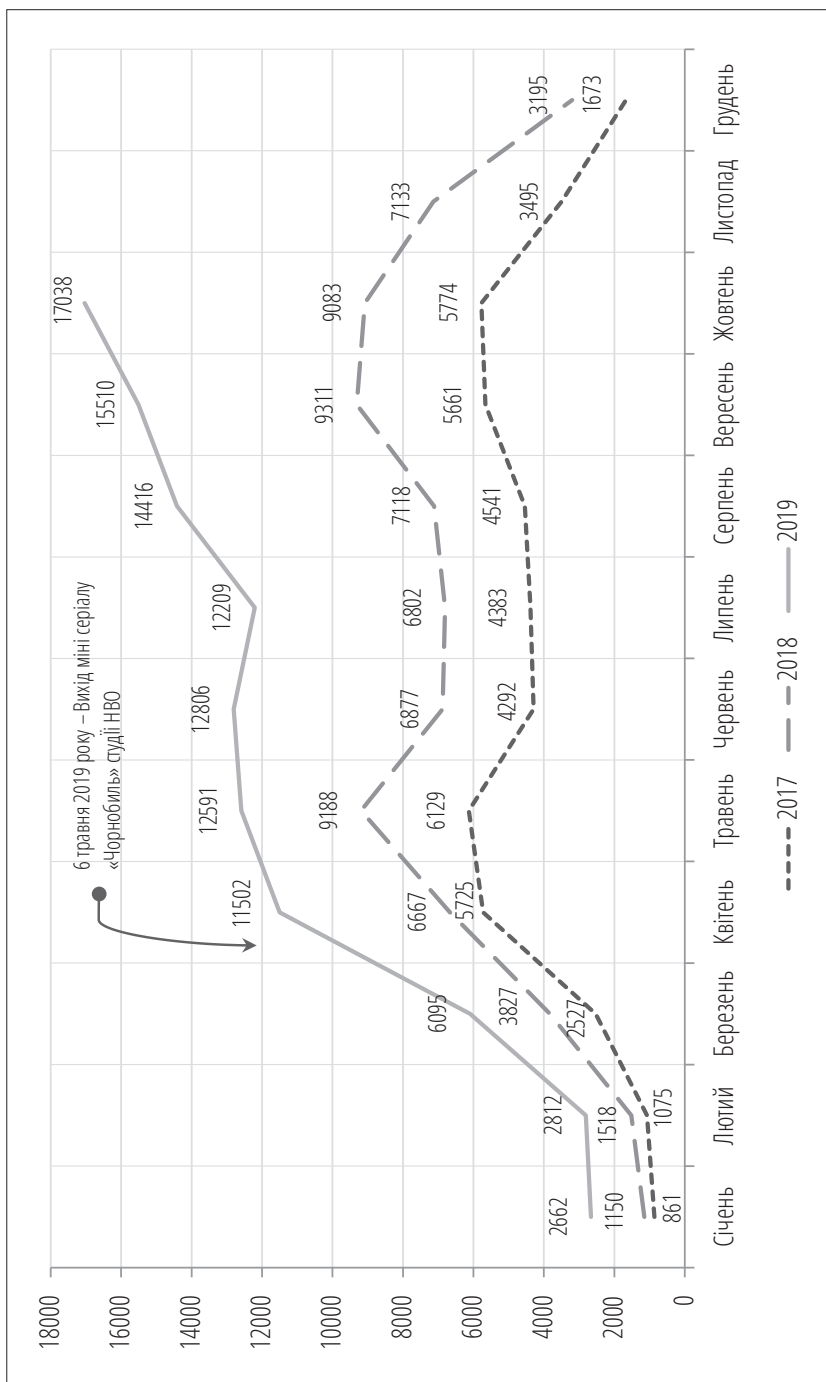
Strefa czarnobylska jako przestrzeń wykluczona fizycznie stała się przykładem przestrzeni nierzadko wykluczanej również w świadomości. Magdalena Banaszekiewicz (2018) określa tę przestrzeń jako: „kłopotliwe dziedzictwo” (*dissonant heritage*), wobec którego ciężko zastosować jakiegokolwiek wartościowanie i je zakwalifikować. Autorka tłumaczy, że to spuścizna, z którą wiąże się pewien dysonans, a więc niezgodność czy dysharmonijność w strategiach interpretacyjnych osób, grup społecznych, czy instytucji podejmujących się jego wartościowania (por. Banaszekiewicz 2018: 53). Należy przyjąć, że z jednej strony, jest to trudna historia i świadectwo ludzkiego cierpienia, które ciąży na pokoleniach osób zmuszonych do opuszczenia domu na zawsze, z drugiej, jest codziennością, z którą zmagają się inni, jeśli przyjąć perspektywę *samosiołów* wciąż tam mieszkających. Kolejnymi wartościującymi podmiotami są instytucje i organizacje zarządzające tym miejscem, a finalnie również podróżnicy, czyli przyjezdni pośrednio lub bezpośrednio wpływający w sposób na podaż miejsc takich jak strefa czarnobylska.

Oficjalne dane o wyjazdach do strefy czarnobylskiej. Chwilowy trend czy kolejny kierunek podróżników?

Strefa czarnobylska to wyjątkowo trudne do zakwalifikowania dziedzictwo kulturowe, aczkolwiek faktem jest paradoks, że przyjeżdża tam coraz więcej podróżników. Na podstawie informacji pozyskanych z oficjalnej witryny internetowej Organizacyjno-Technicznego i Informacyjnego Centrum Zarządzania Strefą Wykluczenia odnotowuje się ciągły wzrost przyjeżdżających osób. Poniżej wykres przedstawiający najświeższe dane za lata 2017-2019.

Jak wynika z wykresu, strefę czarnobylską odwiedziło 107 tys. osób (tylko do października 2019 roku), co daje wynik znacznie przewyższający poprzednie lata (w 2017 było nieco mniej niż 50 tys., a w 2018 mniej niż 70 tys. podróżnych). Porównując rok 2017 i 2019 bez większych problemów można zauważyć znaczący wzrost ruchliwości na tym terenie.

Wykres 1. Statystyki wyjazdów do strefy zamkniętej 2017-2019

Źródło: Novuпу, <https://cotiz.org.ua/novuпу>, [dostęp: 12 grudnia 2019].

Organizacja przygotowująca statystyki odwiedzin tego miejsca donosi, że wzrost frekwencji na tym terenie rozpoczął się wiosną 2019 roku. Podaje też konkretne powody, które wpłynęły na wzrost przepływu podróżników, a są to:

- uproszczenie procedury projektowania przepustki, a mianowicie wprowadzenie przepustki elektronicznej;
- stworzenie dodatkowej infrastruktury, ułatwiającej podróżnym zwiedzanie i przemieszczanie się w strefie;
- zwiększenie zainteresowania elektrownią jądrową w Czarnobylu po wydaniu miniserii HBO: *Czarnobyl*, mającej premierę w pierwszej połowie roku².

W styczniu 2020 roku wspomniana organizacja uzupełnia statystyki o dane ze stycznia. Według pozyskanych z informacji, z dnia 31 grudnia 2019 roku strefę czarnobylską odwiedziło 163 osoby, a pierwszego dnia nowego roku przybyło tam 67 gości, w tym 65 cudzoziemców i 2 Ukraińców. Podczas świąt prawosławnych okolicę odwiedziło 69 osób. Finalnie organizacja podaje, że tylko od 1 do 9 stycznia przyjechało 1269 podróżnych. Warto unaocznic, że liczba za pierwsze 10 dni przewyższa wartości z poprzednich lat w całym miesiącu. Kolejno organizacja zwraca uwagę, że większość gości w tym okresie pochodzi z zagranicy.

Dane statystyczne o przyjazdach do strefy czarnobylskiej potwierdzają rosnące zainteresowanie tym miejscem, a kolejne lata przynoszą skokowy wzrost podróżników z całego świata. Przedstawione informacje są jednak swoistą fasadą, za którą kryją się motywy, dla których ludzie w ogóle tam przyjeżdżają, warto pochylić się nad tym problemem, żeby bardziej zrozumieć wyjazdy i charakterystykę przestrzeni w oczach doświadczających ją osób.

² Serial stał się produkcją zyskującą uznanie widowni, zgarniając przy tym prestiżowe nagrody filmowe w tym „Złoty Glob” za najlepszy miniserial.

Motywy polskich podróżników wybierających niekonwencjonalną destynację. Metody i techniki oraz analiza zebranego materiału z badań terenowych

Dotarcie do motywów podróżników udających się do strefy czarnobylskiej było możliwe dzięki osobistym kontaktom i rozmowom. Cykliczne wyjazdy do tego miejsca doprowadziły do tego, że chociaż w małym stopniu można było uczestniczyć w życiu różnych grup podróżników z Polski³. W toku nabywania zaufania, wzajemnych interakcji, pomocy i współpracy udało się przeprowadzić wywiady swobodne, które nierzadko przybierały formę osobistych narracji interlokutorów. Przed badaniami stwierdzono, że kontakty z badanymi powinny przebiegać w myśl koncepcji współczynnika humanistycznego, zaproponowanej przez Floriana Znanieckiego. Socjolog postulował, żeby patrzeć na rzeczywistość społeczną w sposób, jaki postrzegają ją ci, którzy tę rzeczywistość tworzą, a nie tylko z perspektywy obserwatora (por. Trzęsicki 2018: 188; Znaniecki 1992). Starano się w toku interakcji społecznych zrozumieć punkt widzenia badanych poprzez analizowanie sposobu mówienia o rzeczywistości, w której się znaleźli. Podróżnik opowiadał o swoich doświadczeniach w strefie czarnobylskiej. Jednym z obszarów zainteresowań badawczych były motywy skłaniające ludzi do podróży w teren strefy czarnobylskiej.

Wywiad w obszarze motywacji badanych zawierał następujące kwestie badawcze warte naukowego pochylenia się nad nimi i rozwinięcia ich⁴:

- 1) Co wpłynęło na zainteresowanie strefą czarnobylską?
- 2) Czy oprócz zainteresowania tematyką strefy czarnobylskiej, interlokutor zajmuje się podobnymi aktywnościami?
- 3) W jakim celu rozmówca pojechał do strefy czarnobylskiej?
- 4) Czy wystąpiły jakieś obawy dotyczące wyjazdu?

³ Byli to ludzie z całej Polski.

⁴ Obszar: „motywy skłaniające podróżników do wyjazdu do strefy czarnobylskiej” jest jednym ze składowych wywiadu jakościowego. Dotychczas rozmowy przeprowadzono z dwudziestoma podróżnikami z Polski dobranymi metodą kuli śnieżnej. Oprócz wywiadu przy każdym możliwym wyjeździe przeprowadzono obserwacje uczestniczące.

W toku badań celowo porzucono stawianie hipotez, a decyzję o braku wstępnej konceptualizacji argumentowano poruszaniem się drogą paradygmatu interpretatywnego w socjologii jakościowej. Krzysztof Konecki (2000) zakłada, że: „Fenomenologiczne i interpretatywne stanowisko jest fundamentem jakichkolwiek badań jakościowych. Badacz zakłada, że musi znaleźć się jak najbliżej osób, które wytwarzają czy przedstawiają dane empiryczne” (Konecki 2000: 18). Już wcześniej wspomniano o korzystaniu z koncepcji współczynnika humanistycznego, dzięki tym założeniom „(...) dane jakościowe dostarczą znaczeń przypisanych działaniom aktorów społecznych oraz umożliwią głębsze wejrzenie na »obrazy« różnych form interakcji” (tamże: 19). Uniknięcie stawiania wstępnych hipotez stało się atutem, ponieważ ciągle testowanie wyłaniających się kategorii, pozwalało na kontekst odkrycia nowych zjawisk i prawidłowości. Porównywanie i zestawianie danych wywołanych stawało się nadrzędnym wobec walidacji hipotez i potwierdzania wcześniej założonych tez badawczych.

Podjmując się analizy motywów podróżników, warto poprzedzić ją wyjaśnieniem, co wpłynęło na ich zainteresowanie strefą czarnobylską w ogóle. Czynniki warunkującymi pochylenie się nad tytułową przestrzeń, były przede wszystkim informacje agregowane w procesie edukacyjnym oraz wiedza pochodząca z mediów. Do tego wchodziły również elementy stylu życia, np. zainteresowanie penetrowaniem opuszczonych miejsc tzw. eksploracją miejską. Podczas wywiadów uzyskano informacje, świadczące o tym, że już przekazywane w szkole wiadomości, mogły być bodźcem do dalszych poszukiwań. Jeden z rozmówców powiedział, że o Czarnobylu krążyły pejoratywne określenia i za czasów szkoły podstawowej zdarzenie było owiane tajemnicą:

(...) pamiętam, jak kiedyś nauczycielka powiedziała, że jeden z naszych kolegów przeprowadza się i w tym momencie ktoś krzyknął, że do Czarnobyla. Wtedy nauczycielka upomniała go, że tak nie wolno, tam ludzie umierali, tam było coś złego... (WP1).

Dalej stwierdził, że krótki komunikat nauczycielki wywołał zainteresowanie i chęć skonfrontowania pozyskanej wiedzy z innymi źródłami, aby zgłębić tematykę. Kolejnym etapem było zwieńczenie poprzez zderzenie z fizyczną

przestrzenią po raz pierwszy kilkanaście lat później. Aktualnie ten sam rozmówca jest przewodnikiem i wskazuje, że wyjeżdża tam cyklicznie co najmniej kilkanaście razy w roku.

Kolejnym ważnym czynnikiem, warunkującym zainteresowanie strefą czarnobylską są media. Nierzadko rozmówcy unaoczniali, że pozyskanie informacji z mediów oznaczało potrzebę zderzenia tej wizji z rzeczywistością:

Zobaczyłem film 26 kwietnia 2010 roku o nazwie „Bitwa o Czarnobyl”. Film znany, nie jest jakiś wybitny, zobaczyłem go przypadkiem. Wtedy nie wiedziałem, o co za bardzo chodzi, myślałem, że to jest jakaś bitwa z II Wojny Światowej – zasnąłem na nim. Obudziłem się jako ktoś inny... Usiadłem sobie do Internetu, zacząłem szukać informacji. Przeszukałem chyba z 15 stron, jedna po drugiej i tak mi to jakoś weszło, taki bakcyl. Jakby mi ktoś w czasie snu coś wstrzyknął. Uznałem, że to jest moment, że chcę jechać. Pół roku później postawiłem swój pierwszy krok w strefie. Miałem 19 lat i od tego zaczęła się moja przygoda... (WE1).

Zainteresowanie rodziło się również z innych mediów, np. książek, gier:

To wina niejakiego Michała Gołkowskiego, który napisał serię świetnych książek w uniwersum gry STALKER. Ponieważ jej szczyt popularności przypadła na okres, kiedy nie miałem czasu grać, nie do końca kojarzyłem temat, ale wsiąknęłam od razu. Najpierw książki, potem gry, w końcu uznałem, że chcę zobaczyć to miejsce w rzeczywistości (WS1).

Oprócz powyżej wskazanych, na zainteresowanie wpływały również inne, związane z eksploracją opuszczonych miejsc w Polsce. W tym momencie warto przytoczyć słowa Małgorzaty Nieszczerzewskiej, która uważa, że:

Intencją miejskich eksploratorów, którzy poszukują, odwiedzają, fotografują i katalogują zrujnowaną architekturę, jest przede wszystkim ocalić to, co w niedługim czasie ulegnie całkowitemu rozpadowi oraz przywrócić zdegradowanym miejscom ich spektakularne, lecz mocno niejednoznaczne piękno. Kieruje nimi szczególne pragnienie odnalezienia miejsc ukrytych, nieznanych, zapomnianych, w których widzą znaczący potencjał estetyczny (Nieszczerzewska 2016: 151).

Strefa czarnobylska jest popularną przestrzenią, uważaną wręcz za popkulturową, a przez eksploratorów miejskich nazywaną „mekką *urbexu*” – co oznacza miejsce niejako naznaczone sacrum.

Kolejnym aspektem poruszonym w wywiadzie były obawy związane z wyjazdami w to miejsce. Rozmówcy zwracali uwagę na to, czego obawiają się na myśl o perspektywie pojawienia się w tej przestrzeni. Co ciekawe w małym stopniu było to związane z promieniowaniem, które jest popularnym tematem omawianym przy okazji medialnych przedstawień strefy czarnobylskiej. Osoby, które się tam udały zdecydowanie bardziej przejmują się miejscami zawałającymi się np. uszkodzone budynki, czy też przykrytymi przez runo leśne studzienkami, które nierzadko są nieintencjonalnie zastawioną przez przyrodę pułapką dla nieostrożnych:

Najbardziej mi rośnie adrenalina przy wszystkich wspinaczkach. Jak są jakieś drabiny czy schody, wiadomo, główny kolor to jest rdza. Wtedy czuję, że coś może mi się stać... (WE1).

Kilku rozmówców wskazywało, że obawiali się wejść na popularny radar pozahoryzontalny Duga. Jeden z nich, odpowiadając na pytanie, powiedział, „Że się przestraszę i nie wejdę na Dugę” (WE5).

Innym aspektem był fakt zajmowania się przez rozmówców powiązanimi ze strefą czarnobylską aktywnościami. Wskazywali, że prowadzą swoje strony w mediach społecznościowych (np. Facebook). Następtwem wyjazdów są też prelekcje prowadzone uczniom szkół i otwartym audytoriom. Agregowane zdjęcia są wtedy faktycznym świadectwem tego, co ujrzeli, a ich narracja nierzadko interesuje i wprowadza innych w tematykę.

| Wnioski końcowe

Przedstawione statystyki, ukazują wskaźniki przyjazdów do strefy czarnobylskiej. Wynika z nich, że coraz więcej osób decyduje się na podróże do tego miejsca. Kolejne lata przynoszą „skokowe zainteresowanie” niekonwencjonalnym dziedzictwem kulturowym północnej Ukrainy. Dane liczbowe należy uznać za powierzchowność, która jest powiązana z zewnętrznym oglądem zjawiska, w tym miejscu potrzeba było głębszego spojrzenia, co podjęto. Dzięki badaniom jakościowym rzucono światło na indywidualne cele i pobudki wyjeżdżających do tego miejsca podróżników.

Jak wynika z danych, zainteresowanie strefą czarnobylską rodziło się już w szkole, kolejnymi nośnikami wiedzy o tej przestrzeni pochodziły z mediów. Docierając do kolejnych informacji pozyskanych z filmów, gier czy książek, rozmówcy dochodzili do wniosku, że przedstawiona treść nie wystarcza – potrzeba jej skonfrontowania z fizyczną przestrzenią. Oprócz tego były również inne motywy, ponieważ strefa czarnobylska jako miejsce opuszczone przyciąga eksploratorów miejskich, jest to kolejna destynacja warta infiltracji. Rozmówcy zwracali uwagę, że miejsce nierzadko nacechowane pejoratywnymi określeniami wzbudzało obawy, jednak potrzeba zobaczenia przestrzeni na własne oczy była silniejsza. Innym motywem była potrzeba odwiedzenia tego miejsca, w celu pozyskania przez nich materiałów np. zdjęć, filmów wykonanych w tym miejscu, aby później pokazać je szerszemu audytorium.

Strefa czarnobylska to przestrzeń wyjątkowo ambiwalentna. Z jednej strony jest to świadectwo traumatycznych wydarzeń i trudnej pamięci mieszkańców, z drugiej jest miejscem, które stało się popularną destynacją podróżników z całego świata. Warto pochylić się nad indywidualnymi pobudkami osób się tam udających, aby głębiej zrozumieć fenomen miejsca symbolu.

| BIBLIOGRAFIA

1. *Andrzej Strupczewski: skutki awarii w Czarnobylu nie są pomijalne, ale są małe*, (2017), licznikgeigera.pl/andrzej-strupczewski-skutki-awarii-w-czarnobylu-nie-sa-pomijalne-ale-sa-male/, [dostęp: 15 grudnia 2019].
2. Banaszekiewicz M., (2018), *Turystyka w miejscach kłopotliwego dziedzictwa*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
3. *Czarnobyl Wiki*, czarnobyl.wikia.com, [dostęp: 10 grudnia 2019].
4. Konecki K., (2000), *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria Ugruntowana*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
5. *Mysterious Red Forest of Chernobyl area*, (2016), https://chernobylguide.com/red_forest/, [dostęp: 1 grudnia 2019].

6. Nieszczerzewska M., (2016), *Miejska eksploracja. Aktywacja bez interwencji?*, „Kultura i Historia”, nr 30.
7. *Novyny*, <https://cotiz.org.ua/novyny>, [dostęp: 12 grudnia 2019].
8. *Pripyat-city*, <https://pripyat-city.ru>, [dostęp: 15 grudnia 2019].
9. Rakowicz P., (2019), *Etnografia terenowa w opuszczonych aglomeracjach północnej Ukrainy. Uwarunkowania wyjazdu do strefy czarnobylskiej na gruncie socjologii jakościowej*, [w:] *Oblicza dużego miasta: instytucje, organizacje, procesy*, B. Cieślińska (red.), Białystok, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
10. Trzęsicki K., (2018), *Wprowadzenie do metodologii nauk społecznych*, Białystok, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
11. Znaniecki F., (1992), *Nauki o kulturze*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.